

Johan Elmfeldt

Fakultetsopponents recension av

Christian Mehrstam, *Textteori för läsforskare* (ak. avh., Institutionen för Litteratur, Idéhistoria och Religion vid Göteborgs universitet). Göteborg 2009.

[Publicerad efter smärre förändringar i korrektur i *Samlaren. Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning* Årgång 130 2009.]

Christians Mehrstams doktorsavhandling *Textteori för läsforskare* är ett djärvt projekt. Han vill med den reda ut begreppen en gång för alla genom att grundligen skärskåda det problem som all forskning som syftar till att försöka förstå läsarens reception av den skönlitterära texten brottas med: problemet handlar om i vad mån den skönlitterära texten kan sägas existera som verk oberoende av en läsares läsning. Själv formulerar han sig så här: ”Syftet med den här avhandlingen är att överbrygga en textteoretisk spricka mellan interaktionella och transaktionella perspektiv på läsning.” (14) Möjligheten, eller omöjligheten, att överbrygga sprickan, har betydelse för all litteraturpedagogisk praktik inom alla utbildningsinstitutioner.

Den spricka han talar om kräver sin utläggning och i sin inledande teorigenomgång bestämmer han det interaktionella perspektivet med hänvisning till dess fenomenologiska ursprung och det transaktionella perspektivet till den amerikanska pragmatismen. Inom svensk receptionsforskning är här de stora namnen Wolfgang Iser respektive Louise Rosenblatt. Grovt formulerat kan sägas att den interaktionella teorin brottas med frågan om vad det är i texten som kan sägas förbereda för läsarens upplevelse och tolkning. Den förutsätter ett estetiskt objekt som går att undersöka av ett forskande subjekt. En sådan åtskillnad mellan objekt och subjekt är utgångspunkten för existensen av disciplinen litteraturvetenskap, inom vilken Iser får betraktas som en del av dess egen kanon, om än omtvistad. Den transaktionella teorin menar att verket uppstår i själva i läsögonblicket. Det fysiska objektet, närmare bestämt boken med dess tryckta tecken, är givetvis ett faktum, men verket som estetisk erfarenhet kan inte sägas existera utanför läsningen. Här ser många litteraturvetare stora problem, varför Rosenblatt knappast kan sägas vara en given auktoritet.

Mehrstam hänvisar till svensk litteraturvetenskaplig och litteraturpedagogisk forskning och menar att varken de forskare som genom noggranna närläsningar försökt visa på hur texten ”möjliggör eller begränsar läsoplevelser” (25) eller de som dokumenterat och tolkat läsningar inom ramen för klassrums- eller undervisningsforskning kunnat visa på hållbarheten i varken det interaktionella eller transaktionella perspektivet. För hur skulle man empiriskt kunna ge exempel på Iserns berömda tomrum eller vem som är den implicita läsaren? Och han visar klart att Rosenblatt inte kan helt släppa tanken på vad det är i texten som ger upphov till läsoplevelsen. Utan att här nämna alla de svenska forskare han hänvisar till kan i alla fall konstateras att Mehrstam inte räds att vara polemisk. Vad han menar är att det i stort är så att avhandlingsförfattarna eller forskarna inte alls gjort klart för sig konsekvenserna av respektive perspektiv och att det i praktiken är så att den litteraturpedagogiska teoribildningen med tillhörande undersökningar vilar på ytterst osäker teoretisk grund. Vi är många litteraturpedagogiskt intresserade forskare som har all anledning att känna oss träffade.

Kan det då finnas någon möjlighet att överbrygga sprickan? En lösning är för Mehrstam att börja med att fastslå vad han menar med ordet ”text”:

Jag menar med text helt enkelt någonting som koncipieras av en läsare som inriktat på att få till stånd en specifik sorts reaktioner, och därefter att läsaren i sin respons förhåller sig till den riktade text hon själv koncipierat. (59)

Med denna bestämning försöker han äta kakan men ändå ha den kvar, eller inte kasta ut barnet med badvattnet. Bestämningen innebär ju att texten inte är något på förhand givet, utan att den just skapas, dvs. koncipieras av läsaren, men ändå är riktad mot en läsare i enlighet med den fenomenologiska tanken om riktadhet. Därmed finns alltså texten oberoende av läsaren och därmed kan tanken om en interaktion mellan text och läsare som särskilda entiteter försvaras. Men i responsen förhåller sig alltså läsaren samtidigt till den text hon just i ögonblicket skapar. Det betyder att texten ändå inte tycks finnas som oberoende objekt och därmed kan det transaktionella perspektivet försvaras. Mehrstams bestämning av "text" blir en de båda perspektivens äreräddning. Men det duger inte riktigt, och det inser också Mehrstam, för han har djärvare ambitioner än att bara vara vän med alla.

Med otillfredsställelsen som utgångspunkt tar sig Mehrstam an uppgiften att pröva ny teori, eller snarare teorier, i för att vidareutveckla text- och receptionsteorin. Eller rättare sagt: teorierna i sig är inte nya, men de är nya i sitt sammanhang, dvs. inom ämnet litteraturvetenskap i förbindelse med litteraturpedagogik. I tre kapitel redogör han så för sin läsning av Ludvig Wittgenstein, Kenneth Burke och Niklas Luhmann. De tankar som genereras ur dessa läsningar prövas i återkommande läsningar av ett avsnitt i ett frekvent läromedel för gymnasieskolan i vilket Majakovskij presenteras i ord och bild. Mehrstam är här mycket noggrann med att påpeka hur vi som läsare av hans avhandling ska förstå förhållandet mellan teori, metod och material:

Vanligtvis har man ju en teori för sin metod, som är till för att analysera ett material som det är hela undersökningens poäng att få veta något om. Här är det precis tvärtom. Jag har ett material som jag kan pröva metoder på för att få veta mer om teorin. Jag kan inte nog understryka detta, för det har konsekvensen att läsare av avhandlingen bör tänka bakvänt på analyserna. [...] Det viktiga är vad analysresultatet säger om teorins möjligheter. (64)

Denna hållning, dvs. det är inte materialet, eller rent av empirin, som är poängen, utan just en möjlig teoribildning för läsforskare, dock inte förstått som de forskare som försöker förstå vad det innebär att lära sig läsa som barn och hur man bäst lär andra att läsa.

Även om Mehrstam inte räds att sticka ut hakan i polemik mot teoretiska oklarheter och som en följd därav vill kvalificera teoribildningen för att också kunna slå tillbaka, vilket givetvis inte kan annat än respekteras, så måste jag ändå ställa mig frågan om den teoretiska ambitionen är i balans med den text, dvs. läromedelsavsnittet med dess ämnesdidaktiska ambitioner, som utgör materialet. I alla forsknings-sammanhang måste ju frågan ställas om sambanden mellan syfte, teori, metod och material. Det problem som Mehrstam formulerat handlar som sagt om sprickan mellan transaktionell och interaktionell receptionsteori. Båda dessa arbetar med frågan om förhållandet mellan läsare och text, närmare bestämt läsning av skönlitteratur. Därför är teorierna eller förhållningssätten aktuella för litteraturvetenskapen. Men det material som Mehrstam arbetar med är inte skönlitteratur utan sakprosa, även om det i det valda läromedlet ingår citat från dikter och en reproduktion av en socialistisk realistisk målning av Majakovskij i en ateljé. Här finns avgjort en komplikation. Om nu Mehrstam vill utforska möjligheterna att utveckla en teori för läsforskare, så vore det väl ändå bäst att göra det med skönlitteratur som exempel?

Men låt mig gå dock vidare, för det är ju ändå det Mehrstam gör. De tre teoretiska inspirationskällorna tilldelas var och en ett kapitel på omkring 60 sidor vardera och prövas på läromedlets presentation av poeten och kommunisten som tog sitt liv. Av de tre är det främst Wittgenstein som kan sägas ingå i hittillsvarande svenskspråkig litteraturvetenskaplig teoribildning och då främst genrestudier. I dessa sammanhang är det förståeligt nog tankarna om språkspel, regler och familjelikhet som främst tas i bruk. Mehrstam för sin del granskar en läromedelstext med utgångspunkt i tanken om att reglerna för de språkspel som den skapar

förutsättningar för går att härleda till styrdokumentet för skolämnet svenska. Två sådana regler han kan extrahera är läsning för personlig utveckling och läsning för litteraturhistorisk förståelse. Vad så gäller familjelikhet, förstått som ”band mellan de språkspel jag själv behärskar och de språkspel jag genom min observation är på väg in i och har ett socialisationsförhållande till” (83), ställs vi inför den litteraturpedagogiska frågan om betydelsen av läsning i informella respektive formella sammanhang. Visserligen arbetar Mehrstam inte så ingående med just den frågan, men att begreppen regler, språkspel och familjelikhet så som Wittgenstein använder dem här är fullt gångbara blir ändå konsekvensen av hans analyser.

Vid sidan om dessa tre begrepp uppmärksammar Mehrstam även tanken om aspektseende. Berömda exempel här är Wittgensteins ankhare och skämtteckningen som kan ses som Freud i profil eller som en naken kvinna. Det är som bekant omöjligt att se de två bilderna i bilden samtidigt: först ser man bara den ena bilden och måste för att se den andra göra en synvända. När man väl vet om att det går att se båda bilderna i bilden kan man växla mellan dem utan hinder, men fortfarande bara se en i taget. Mehrstams resonemang inspirerar till reflektioner om vad tanken om aspektseende får för litteraturpedagogiska konsekvenser. Det är numera självklart att påstå att beroende på läsarens litterära socialisation blir förståelsen av det lästa olika för olika läsare, men kanske är det inte lika självklart vilka de praktiskt-pedagogiska konsekvenserna blir. Utbildning med en dialogisk pedagogik, där läsningar ses som handlingar, skulle kunna bidra till ett mer medvetet och mångfasetterat aspektseende genom utveckling av den litterära repertoaren.

Om vi då tänker oss att läsningar är handlingar är det inte svårt att tänka sig att de äger rum på olika scener. Mehrstam skriver att ”[l]äsaren koncipierar textens språkhandlingar [...] mot bakgrund av de läsarter och föreställningar kring litteratur och läsning som är en del av hennes identitet” (151). Denna proklamation förankrar han teoretiskt genom att vända sig till den akademiska vilden Kenneth Burke. Burke är en på många sätt kultförklarad tänkare inom humaniora som aldrig avlade någon examen, men som ändå upprätthöll många anställningar inom akademien. Med tanke på Burkes många intressen har givetvis Mehrstam svårt att göra reda för vad Burke skrivit och sagt, men tar fasta på den antropologi som Burke ger uttryck åt med begreppet ”dramatism”. Med begreppet vill Burke visa att vi människor ”tillskriver” handlingar motiv. Om sålunda ett litterärt verk förstås som en texthandling innebär det att läsaren tillskrivit texten motiv, dvs. läsaren tänker sig att texten har något att säga och vad det är läsaren tänker sig att den har att säga är beroende av läsarens litterära socialisation. Det betyder i så fall att all läsning ingår i språkliga praktiker, ett begrepp som dock Burke inte använder och inte heller Mehrstam, där t. ex. ”personlig läsning” bara kan bli fallet på en ”scen” som tillåter en sådan läsart. Om en lärare uppmuntrar till en sådan läsart, en numera mycket gängse litteraturpedagogisk hållning, skapas alltså en scen för personlig läsning, en scen som det aktuella läromedlet enligt Mehrstams analys också skapar förutsättningar för vid sidan om två andra: den historiska läsningens scen och den tekniskt-analytiska läsningens scen.

Om nu filosofen som nummer ett och den intellektuella mångsysslaren som nummer två fått ge sina bidrag till en teori för läsforskaren, så är det som nummer tre dags att vända sig till sociologin. För litteraturvetenskapen i stort kan nog namnet vara obekant, men Niklas Luhmann är en av det gångna seklets mest produktiva sociologer, även om en hel del av det han skriver är omtagningar, om än ställda i förhållande till de frågor han närmast vill diskutera. Luhmanns sociologi utgår från cybernetiken, där en bärande tanke är att olika system är självregulerande, eller, med ett annat ord, autopetiska, ett begrepp som myntades av neurofysiologen Humberto Maturana och hans doktorand Francisco Varela omkring 1980.

Cybernetiken och Luhmann menar att vad som kännetecknar system är att de är ”operativt slutna”, men också att inget system kan existera helt isolerat från andra system: de

är ”strukturellt kopplade” till varandra. Med det menas att systemen inte står i kausala relationer till varandra. Systemen står i stället i någon form av utbytesrelation eller som länkade till varandra. Om läsarens tankar här går till begrepp som hypertext och cyberpunk, så är det helt rätt.

Cybernetiken formulerades utifrån studier av biologiska system, som tänkes programmerade och styrda via koder, en tankefigur som Luhmann använder för att tala om samhället och dess olika institutioner, mer eller mindre formaliserade, som olika former av sociala system som då också kan ses som styrda av program vilka bygger på kodning. För läsforskarens del menar Mehrstam att man kan tala om ett ”lässystem”, som utgår från den binära koden text/icke text och arbetar utifrån tre program för personlig, historisk respektive teknisk-analytisk läsning. Att detta språkbruk har informationsteoretiska och medieteknologiska förutsättningar är uppenbart. Digitaliseringen handlar ju just om program som bygger på kodning i form av strängar och flöden av binära oppositioner, ettorna och nollorna. Sådana flöden kan skapas genom programmering på ett sådant sätt att det kan framstå som självgenererande autonoma system inom system, gestaltat inte minst av William Gibson i *Neuromancer* (1984). Det kan konstateras att Mehrstam själv använder sig av ett bildspråk, en metaforik som inte varit möjlig utan cybernetiken och allas vårt bruk av nya medier: han skriver till exempel att ”läsaren kopplar upp sig mot lässystemet” (212) och om ”uppkopplingsgränssnitt” (218).

Det är referenserna till Luhmann som får ses som det mest överraskande bidraget till överbryggandet av sprickan. Och det ska inte förnekas att det är fascinerande att tänka sig ett operativt slutet lässystem, som följer sin logik, men som är strukturellt kopplat till andra system, för litteraturpedagogikens del i högsta grad förskolan, skolan och högskolan, vilka i sin tur följer sin logik. Med hjälp av systemteorin kan Mehrstam rädda både den skönlitterära texten och läsaren, men med systemteoretiska reservationer. Texten har ontologisk status, men den läses alltid inom ramen för ett lässystem, som är strukturellt kopplat till andra system och är därmed ändå inte riktigt autonom.

Vart tar då människan som handlande, historiskt subjekt vägen i systemteorin? Luhmann talar aldrig om ”människan”, möjligen om personer som ingår i system. Och trots att dessa drag hos systemteorin tyckas vara lockande för Mehrstam, så visar det sig ändå att programmen får mänskliga egenskaper via språkbruket: Mehrstam skriver t.ex. att den historiska läsningens program ”är *intresserat av* (min kurs.) de delar av vetenskapssystemet som producerar information om kanon, epoker och författarbiografier [...]” (219). Det kan t o m vara så att ”de [systemen] *observerar* (min kurs.) varandra” (267), ett verb att beskriva relationer mellan system som Maturana själv använder. Den oundvikliga frågan är om det går att förena systemteorin med tanken om människan som historiskt subjekt, som en varelse av kött och blod, där hjärna och kropp förändras evolutionärt och inte kan skiljas åt?

Hur slutar då historien? Trots försöken att komma tillrätta med sprickan med hjälp av sina utläggningar av Wittgenstein, Burke och Luhmann, menar sig Mehrstam inte kunna komma fram till ett sätt att teoretiskt överbrygga den. Alla tre kan läsas som såväl transaktionister som interaktionister. Så kan språkspelstänkandet ses som transaktionistiskt, eftersom läsarens läsning inte kan tänkas utanför språkspillet, samtidigt som det är interaktionistiskt, eftersom det måste finnas en text som ligger utanför språkspillet. Dramatismen i sin tur förutsätter en interaktion mellan texter och läsare om vi tänker oss dessa som handlingar, närmare bestämt texthandlingar och läsarhandlingar, men den är samtidigt transaktionell om vi föreställer oss att dessa handlingar äger rum på en scen. Möjligen kan Luhmann sägas vara företrädesvis transaktionist och det av två skäl: ”Dels existerar vare sig text, läsare eller författare utanför transaktionen; de är helt och hållet systeminterna strukturer. Dels finns ingen interaktion i mekanisk, verkande bemärkelse inom

systemet” (254). Resultatet av allt arbete blir en fortsatt villrådighet, men Mehrstam ger sig ändå inte. De teoretiska ambitionerna är alldeles för stora för något sådant.

I sitt slutkapitel formulerar Mehrstam fem villkor för vidareutveckling av en textteori för läsforskare. Utan att här redogöra för dem alla vill jag hävda att det som han benämner ”immergenvillkoret” förefaller vara det mest utvecklingsbara. Begreppet ”immergens” är hans egen nybildning. Han menar att det måste gå att ställa de i läsprocessen ingående deltagarna och elementen i relation till varandra inte enbart som antingen språkspel, scener eller autopoetiska system, utan som läsare är vi ”nedsänkta” (en. v. immerse) i en läsprocess, där vi just av detta skäl också ”dyker upp” (en. v. emerge) inför varandra som läsare. Vinsten med begreppet är att det fångar en samtidighet, en önskan om att tänka två aspekter samtidigt, att inte med nödvändighet dela upp världen i objekt eller subjekt eller i före eller efter. Eftersom det tycks mig som det finns en potential i begreppet, ser jag fram emot Mehrstams vidareutveckling av det utan alltför omfattande teoretiska omvägar och gärna med exempel från litteraturpedagogisk praktik.

Mehrstams djärva projekt består i att ta tjuren vid hornen: han visar klart och tydligt på svensk litteraturpedagogiks teoretiska tillkortakommanden, där den ovisst pendlar mellan transaktion och interaktion. Och han räds inte att kritisera litteraturvetenskapen som disciplin för dess ständiga oro för att den litterära texten eller författarskapen som objekt för studium ska gå förlorade. Han skriver som avslutning att ”[d]en fasta texten är inte en del av litteraturvetenskapens räddning utan en del av dess problem. Men som i alla autopoetiska system kan programändringar endast företas genom interna operationer, som svar på en retning utifrån.” Det börjar bestämt klia!

Johan Elmfeldt